

УДК 81.34: 81.373

ДЖУНУШАЛИЕВА Г.ДЖ.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

ДЖУНУШАЛИЕВА Г.ДЖ.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

DJUNUSHALIEVA G.DJ.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

«КУТАДГУ БИЛИГ» ЛЕКСИКАСЫНЫН ТЕМАТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ЛЕКСИКИ «КУТАДГУ БИЛИГ»

THEMATIC NATURE OF THE "KUTADGU BILIG" VOCABULARY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада «Кутадгу билиг» лексикасынын тематикалык табиятын изилдөө менен бирге кыргыз тилинин байыркы учурдагы колдонулуш абалына талдоо жүргүзүү мүмкүнчүлүгү каралат. Жазма эстеликте колдонулган терминдерди багыттары боюнча топторго классификациялоодо лексикалык каражаттардын актуалдуулугу, чыгарманын текстине мүнөздүү лексикалык бирдиктерди айырмалоо, сөздүн ар түрдүүлүгүн камсыз кылган семантикалык маанилердин өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү жана алардын өз тиешелүү катмарына карата топтоо аракети жасалат. Жусуп Баласагындын лексикасы универсалдуу мүнөздө, ошондуктан ал түрдүү тармактык лексикалык бирдиктерди камтыган. Атап айтсак, лексикону отуздан ашык тематикалык топту түзөт. Алардын ичинен эң активдүү колдонулганы: илим-билим лексикасы, коомдук-саясий терминдер, мансап жана кызмат ордун билдирген терминдер, дипломатиялык терминдер, аскердик терминдер, соода-сатык терминдери, медициналык терминдер, антропонимдер, тамак-аш жана суусундук аттары ж. б. Ар бир тематикалык топ бир нече лексика-семантикалык маанилерди камтыйт. Белгилей кетсек, «Кутадгу билиг» лексикасындагы тематикалык топтор караханиддердин жана эски түрк тилинин лексикалык өзгөчөлүктөрүн, фонетикалык өзгөрүүлөрүн, чагылдырат. Текстте колдонулган лексикалык бирдиктер айрым фонетикалык жагдайларды айтпаганда, кыргыз тилинин сөздүк корундагы атоолор менен дал келет. Жалпысынан алганда, кыргыз тилинин тарыхын изилдөөгө байланышкан өткөн мезгилдин тарыхый жазма эстелиги “Кутадгу билигдин” лингвистикалык жагдайларын түрдүү багыттарда салыштырып изилдөө эң маанилүү маселелердин бири жана мындан да тереңдеп анализге алынуусу келечектин иши.

Аннотация: Наряду с исследованием тематической природы лексики «Кутадгу билиг» рассматривается возможность анализа современного состояния использования кыргызского языка в древности. При классификации терминов, используемых в письменном памятнике, к группам по направлениям внимание уделяется актуальности лексических средств. Предпринимается попытка выделить лексические единицы, характерные для текста произведения, показать особенности смысловых средств, обеспечивающих многообразие слова, и сгруппировать их в соответствующие слои. Лексика Жусупа Баласагына носит универсальный характер, поэтому включает в себя

лексические единицы различных сфер. В частности, лексикон включает более тридцати тематических групп. Наиболее активно используются: научная лексика; общественно-политические термины; термины, обозначающие карьеру и должность; дипломатические термины; военные термины; торговые термины; медицинские термины; антропонимы; названия продуктов питания и напитков и т. д. Каждая тематическая группа содержит несколько лексико-семантических значений. Используемые в тексте лексические единицы совпадают с названиями в словарном запасе киргизского языка, за исключением некоторых фонетических ситуаций.

В целом исследование историко-письменного памятника прошлого периода «Кутадгу билиг», связанное с изучением истории киргизского языка, отражает один из важнейших вопросов сравнения языковых ситуаций познания в разных направлениях, и в будущем может быть проанализирован более глубоко.

Abstract: Along with the study of the thematic nature of “Kutadgu bilig” vocabulary, the possibility of analyzing the state of use of the Kyrgyz language in ancient times is considered. When classifying the terms used in the written monument into groups by direction, attention is paid to the relevance of lexical means. An attempt is made to distinguish the lexical units characteristic of the text of the work, to show the characteristics of the semantic means that ensure the diversity of words, and to group them according to their respective layers. Jusup Balasagyn's vocabulary is universal, so it includes various branch lexical units. In particular, the lexicon consists of more than thirty thematic groups. The most actively used among the alad are: vocabulary of science, socio-political terms, terms denoting career and position, diplomatic terms, military terms, trade terms, medical terms, anthroponyms, food and drink names, etc. b. Each thematic group contains several lexical-semantic meanings. It should be noted that the thematic groups in the vocabulary of “Kutadgu bilig” reflect the lexical features, phonetic changes, of the Karakhanids and the Old Turkic language. The lexical units used in the text coincide with the names in the dictionary fund of the Kyrgyz language, not to mention some phonetic situations. In general, the historical written monument of the past period related to the study of the history of the Kyrgyz language “Kutadgu is one of the most important issues in comparing the linguistic situations of knowledge in different directions, and it is a matter of the future to analyze it in more depth.

Негизги сөздөр: Кутадгу билиг; лексика; тематика; термин; фонетика; киргиз тили; түрк тили; киргиз тилинин тарыхы; лингвистика.

Ключевые слова: Кутадгу билиг; лексика; тематика; термин; фонетика; киргизский язык; турецкий язык; история киргизского языка; лингвистика и др.

Keywords: Kutadgu knowledge; lexicon; theme; term; phonetics; Kyrgyz language; Turkish language; history of the Kyrgyz language; linguistics; etc. b.

Байыркы түрк жазма адабиятынын уникалдуу жана баа жеткис эстелиги «Кутадгу билиг» (Куттуу билим, Бакытка жетелеген илим) – мамлекетти жана коомчулукту башкаруу, өлкөнүн өнүгүүсү, мамлекеттеги ар кандай кызматтардын милдеттери, аларга коюлуучу талаптар, окуунун мааниси, адеп-ахлак, философиялык көз караштар, адамдардын бири-бирине болгон тарбиясы, чынчылдыгы, сый-урматы, адеби, ички руханий дүйнөсү жөнүндөгү чыгарма. «Кутадгу билиг» китеби дүйнөлүк адабияттын шедеврлеринин бири гана болбостон, түрк элдерин бириктирген эмгек, дүйнөлүк

окумуштуулардын тынымсыз көңүл буруусунда татып, гумандуулук идеялары менен биздин доордо да актуалдуулугун жоготпой изилденип келет.

«Кутадгу билигдин» тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөө ХХ-кылымдын аягында башталган. Эстелик боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр эмгектин басылышына, котормолоруна, руханий жана тарбиялык баалуулугуна байланыштуу маселелерден турган. Түркологияда «Кутадгу билигдин» текстине лингвистикалык изилдөөлөр кыргыз, казак, өзбек, түрк, уйгур, татар ж. б. окумуштуулары тарабынан ар түрдүү аспектиде каралган. Айрым окумуштуулардын изилдөөлөрү тууралуу маалымат берүү ашыкча болбос.

Р. Арзиев «Кутадгу билиг» текстине лингвистикалык талдоо жүргүзүп, метафора, эпитет ж. б. чыгарманын лексика-стистикалык өзгөчөлүктөрү боюнча кандидаттык диссертация жактаган. Ал чыгарманын идеясын билдирүүгө кызмат кылган грамматикалык, лексикалык жана стилистикалык каражаттарды талдоого алган [1, с.61].

К. Каримов «Кутадгу билигди» өзбек тил илиминде алгачкылардан болуп Наманган нускасынын негизинде эмгекти которуп, лингвистикалык аспектиде изилдеген [2, с.25].

К. Содиков «Кутадгу билигдин» фонетикалык-графикалык, морфологиялык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн уйгур жазуусундагы тексттин негизинде изилдеген. Эстеликтин тилиндеги тогуз үндүү тыбыштын болушу сингорманизм мыйзамынын колдонулушун аныктап, лексикасынын 21 тематикалык топко бөлүп талдоого алган [3, с.96].

Касиева А. «Кутадгу билигдеги» метафоралардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн жана метафораны пайда кылган кээ бир сөздөрдүн этимологиясын изилдеген. Алсак, “боор” лексемасынын этимологиясын түшүндүрүүдө, боор көкүрөктөгү жүрөккө эң жакын орган катары келгендиктен адамдар – бир туугандар, ага-инилер, эже-карындаштар бир боорго таандык маанисин түшүндүргөн [4, с.142].

Абдужаббарова Ф. «Кутадгу билиг» эмгегинде колдонулган 3370 лексемага статистикалык талдоо жүргүзүп «Генетикалык жактан 3370 лексеманын 2817си орток түрк тилинде, 416 араб сөздөрү (11%), 91 сөз перс тилинде (3%), 7 санскрит сөзү (0,2%), 7 сөз согди тилинде (0,2%), 6 Кытай сөз кытай тилинде (0,14%), 13 гибрид сөз (0,4), 7 араб+перс, 2 араб+грек, 2 санскрит+перс, 1 сөз перс+хинди, 1 сөз араб+латын биримдигиндеги лексикалар. Жалпы лексемалардын 2500ү зат атооч категориясына кирген сөздөр, 870 и кыймыл-аракет категориясына кирет», – деп өзгөчө классификация жүргүзгөн» [5, с.22].

Абдразакова Г. Ш. «Куттуу билим» чыгармасынын семантикасы жана текст катары уюшулушун көркөм концепттер аркылуу изилдөөгө алат. Дүйнөнүн тилдик карткасы жөнүндө мүнөздөмө берет. Чыгарманын фрагменттерин түзгөн концепттер тууралуу сөз кылат. Көркөм концепттерди эки тематикалык баскычка бөлүп карайт. «Биринчиси – маданияттын универсалдык категориялары деп аталган космикалык, философиялык категорияларды туюндурган концепттер (аалам, планета, жер, суу, аба, от, убакыт, кыймыл, мейкиндик, себеп, өзгөрүү ж. б.). Ал эми экинчиси – социалдык категориялар деп аталган адам жана ал жараткан коом, андагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү туюндурган концепттер (мекен, акыл-эс, билим, тил, мамиле, адеп, уят, тагдыр, эрк, карыз, күнөө, мыйзам, эркиндик, укук, адилеттүүлүк, эмгек, байлык, өзүмчүлдүк ж. б.)» [6, с.15].

Эстеликтин лексикасынын 84%тин түпкү түрк тилиндеги лексикаларды түзөөрүнө ынануу менен, аларга кыймыл-аракет, белги-сыпат, предмет-окуя аттары, турмуш-тиричилик түшүнүктөрү деп тематикага бөлүп алууга болот. «Кутадгу билигде» араб лексикасы менен берилген сөздөр көбүнчө диний жана абстракттуу маанилерди камтыйт. Бул абал Караханиддердин саясий-социалдык чөйрөсүнүн орду менен аныкталат. Ислам динине байланыштуу ой-пикирлерди жана илимий концепцияларды баяндоодо араб адаптациялары кеңири колдонулат: адеп, тартип, тарбия, дербиш, олуя, жылдыз, илмпоз, акылман, курмандык, жокчулук, кайырчы, азап, ажырашуу, кайгы, арам, тозок, шарият, түбөлүктүүлүк, өлбөстүк, кесепет, мактоо, аракет, чындык, маани, мазмун, дарек, саясат, бакыт, ийгилик, ниет ж.б.

Перс-тажик сөздөрү эстеликтин текстинде жуманын күндөрүн менен иш процессти туюндурган бирдиктер: мезгил, тагдыр, абал, мүмкүнчүлүк, дүйнө, өмүр, кеңеш, сарай, такты, акыл, билим, сабак, окутуу, машугуу, тандоо ж. б., ошондой эле дары-дармектердин аталыштарын көрсөткөн сөздөр кирет. Чыгармада колдонулган перс-тажик адаптацияларынын көлөмү араб сөздөрүнө салыштырмалуу аз.

Ошентип «Кутадгу билигдеги» Жусуп Баласагындын чеберчилиги коомдук турмушка ылайыктуу түрдүү чөйрөдөгү түшүнүктөрдү чагылдырган, предметтик талаптарга ылайык келген баа жеткис чыгарма. Ал өз убагында өтө баалуу эмгек катары аздектелгендиктен, убакыттын өтүшү менен анын баасы дагы артып, сейрек кездешүүчү чыгарма катары көп тармактын предмети катары изилденип жатат. Анын лексикасы универсалдуу мүнөздө, ошондуктан ал түрдүү тармактардын лексикалык бирдиктерин камтыйт. Атап айтсак, лексикону отуздан ашык тематикалык топту түзөт. Аладын ичинен эң активдүү колдонулганы: илим-билим лексикасы, коомдук-саясий терминдер, мансап жана кызмат ордун билдирген терминдер, дипломатиялык терминдер, аскердик терминдер, соода-сатык терминдери, медициналык терминдер, антропонимдер, тамак-аш жана суусундук аттары ж. б. Ар бир тематикалык топ бир нече лексика-семантикалык маанилерди камтыйт.

Илим-билим лексикасы

«Кутадгу билигде» билим алуу, илимдүү болууга чоң маани берилген. Жусуп Баласагындын илим менен акылдын баалуулугу, чынчылдык, адамдардын бири-бирин сыйлоосу, адеп-ахлак, билим алуу тууралуу баамы келечек муунга тартуулаган баа жеткис белеги. Илим-билимдин асыл сапаттары жана пайдасы акылмандуулукка, даанышмандыкка, гумандуулукка тарбиялайт: билим, илим, китеп, акыл, кут, тарбия, акылман ж. б.

Билимдүүлөр билишет китеп баркын

Акылсыздар күтпөсүн мунун наркын [7, с.20];

Билимдүүлөр билишет сыйын мунун,

Акылдуулар билишет **билим** кунун [7, с.74];

Тартуу берди дилинен миңдеп элиң,

«**Кут даарытар илим**» – бул тартуум менин [7, с.112].

Акыл менен киши ыйык, даңкталат,

Билим менен эл жумушун аткарат [7, с.303].

Автор акыл, билим, окуу, илим ж. б. аркылуу адамдардын жан дүйнөсүнүн байлыгы өсүп, көз карашы кеңейет, анын жайылтылышы үчүн билимдин мааниси зор экендигин ой элегинен өткөрөт.

Коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык терминдер

Эстеликтеги коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык терминдер XI-XII-кылымдарга мүнөздүү мамилелерди, мамлекеттик түзүлүштүн концепцияларын билдирет. Адамдардын коомдогу ишмердүүлүгү, коомдук өндүрүштөгү ролу, коомдук ой жүгүртүү, коомдук көз караш, саясий, кесиптик, маданий кызмат көсөтүүлөрүнө байланыштуу терминдердин жыйындысы. Экономикалык процеске туюндуруучу лексемалардын социалдык-саясий лексикага кошулушу саясат термининин кенири маанисине байланыштуу болот. «Кутадгу билигде» каган, хан, төрө, бек, султан, падыша, сарай, дарбаза, өкүмдар, сайасат, жамаат, ордо, кожоюн ж. б. мамлекеттик башкаруучу маанилеринде колдонулган.

Кызмат жана наамды билдирген лексемалар

Кызмат жана наамды билдирген лексемалар негизинен сарай (ордо) чөйрөсүнө байланыштуу: баш ашпозчу, түш жооручу, сакчы, катчы, казыначы, вазир, дарбаза башчы, кушчу, шарап жасоочу, дары жасоочу, акын, казыначы, катчы, элчи ж. б. Конкреттүү кызматтардын жана даражалардын ээлери түрдүү аталыштар менен берилген. Көкчип лексемасы көптү көргөн адам, тажрыйбалуу адам дегенди билдирет.

Вазир – хандын сарайында жогорку кызматка дайындалган саясий кеңешчи. Падышанын оң колу же мамлекетти башарган негизги адамдардын бири. Ал адам вазирликке жеткенден кийин ага мөөр, чөйчөк, желек, барабан, ээр жабдык сыяктуу буюмдар тартууланган. Анда вазирдин кызматын ээлеген адамдарга олуттуу талаптар коюлуп жатканы белгиленген [8, с.584].

Дипломатияга байланыштуу терминдер

Дипломатияга байланыштуу терминдер: элчи, катчы, кагаз, сыя, кат ж.б. Мамлекеттер ортосундагы дипломатиялык мамилелерди куруу боюнча көрсөтмөлөр жана кеңештер «Кутадгу билигде» ачык берилген. Эки өлкөнүн ортосундагы дипломатиялык мамилелерди орнотууда элчилердин ролу абдан маанилүү деп эсептелген. Элчи таза түрк сөзү кабарчы дегенди билдирет. Ал бир өлкөнүн башка өлкөдө иш алпарган расмий өкүлү. Элчи бардык өнөрчүлүктү билсе, анын ысымы өлкөдө чоң урмат-сыйга ээ болот. Элчиликтин өз милдеттери болгон. Чыгарманын текстинде айтылгандай, элчи көркөм сөз өнөрүн жакшы өздөштүргөн, акылдуу, токтоо жана иш билги, максатка жооп бере билген адам болушу абзел. Эки же андан көп элдердин ортосундагы кызматтар элчилик болуп саналат. Дипломатиялык мамилелерди орнотууда битигчинин (катчынын) ролу чоң. Катчынын эс тутуму жакшы, жазуусу сулуу болушу керектиги баса бегиленет. «Кутадгу билигде» катчылыктын негизги шарттарынын бири «акимдин жана хандыктын сырын сактай билүү жана ишенимдүү болуу» деп белгиленет.

Аскердик терминдер

Эстеликте аскердик командирлер билүүгө тийиш маселелерге өзүнчө бөлүм арналган. Аскердик лексика – ар кандай аскердик лексиканы туюнтуучу, атайын тармакта жана жалпы коомчулук тарабынан колдонулуучу лексикалык системанын курамы. Алар аскер терминдери жана алар колдонгон курал-жарактардын аталыштары. Аскердик атоолор боюнча 45 термин колдонулган: аскер башчы, жаачы, аскер, жоокер, кароол, кылыч, бычаг, курал, балта, туткун, тыңчы ж. б. Бул терминдердин кеңири таралышы жана колдонулушу чек араны басып алуудан коргоо, согуштарга жана баскынчыларга каршы туруудан пайда болгон. Мисалы: аскер башчы – **sü başlar**, атчандардын башчысы – **çajl başi**, снайпер – **atim**, туу көтөрүүчү – **tuyci** ж. б. Алсак, атчандардын башчысы **çajl**

baï бир нече муктаж сапаттарга ээ, ошондуктан анын иши жакшы жүрүп, ал пландарды түзүп, атчан аскерлерди баштап жүрө алат. Ал эми снайпер **atim** катуу машыккан көзгө атар, эр жүрөк, эң оболу нукура адамды мээлей алган чебер болушу керек. Көздөгөн нерсесине дал атууга шыктуу адам. Эстеликте **tuçi** термини ззат атоочко зат атоочтун сөз жасоочу мүчөсү жалганып, туу көтөргөн адамды туюнтат. «Кутадгу билигде» аскердик терминдердин системасы Караханиддер доорундагы аскердик искусствонун өнүгүшү жана ошол учурдагы колдонулган терминдер кийинки мезгилде да активдүүлүгүн жоготпогондугунан кабар берет.

Соода-сатык терминдери

XI-XII кылымдар түрк элдеринин тарыхында өзгөчө этап болуп саналган. Караханиддер доорунда коомдук-саясий кырдаалдар менен катар финансылык жана соода мамилелери өнүккөн. Түркистан ислам өлкөлөрү менен Кытайдын ортосунда соода борборлору уюшулуп, калктын басымдуу көпчүлүгү соода менен алектенген. Соодагер менен сатуучунун мамилеси «Кутадгу билигде» да чагылдырылган, бул доордун тилинин жаркын мисалы. Анткени соодагерлер коомдун активдүү катмары катары эсептелчү, алар эч качан чарчабаган, пайда табууга гана аракет кылышкан. Соода системасына байланыштуу сөздөр: тавар, буюм, соода, казына, сарт, эсеп, алыш-бериш, акча, пайыз, киреше, алтын, күмүш, тыйын ж. б. 50гө жакын комерциялык терминдер менен көрсөтүлгөн.

«Кутадгу билигде» «**кымбат**» деген термин товарды сүрөттөп, анын баасын аныктоо үчүн колдонулат. Түпкү түрк тилинде **ayir** сөзү нерселерге карата баалуу.

Медициналык терминдер

Медициналык терминдер «Кутадгу билигде» медицина менен алектенген адамдар жана дары дармектерге байланыштуу атоолор. Мисалы: **otaçi** дарыгер, шыпаачы деген мааниге ээ. **Emçi** термини дарыгерлерге тиешелүү. Эмчилер ар кандай медициналык жана психикалык ооруларды дарылоочу катары белгилүү. Эм деген сөзгө -чы сөз жасоочу мүчө уланып, эмчи – дарыгер деген маанини туюндурду. Бул сөздү эки мааниде түшүнүүгө болот. 1) Эмдөө боюнча дарыгер. 2) Дем салып, элдик ыкма менен эмдеген шыпаачы. Ал универсалдуу ыкмалар жана тажрыйбалар менен айыктыруучу дарыгер деген түшүнүктө айтылат. Эм деген сөз оозеки тилде да колдонулат жана дарылоо, айыктыруу дегенди билдирет.

«Кутадгу билигде» ар кандай дарылардын аталыштары жана алардын ооруларга каршы колдонулушу тууралуу маалыматтар камтылган. Жусуп Баласагын тарабынан жазылган дарылардын аталыштары фармацевтиканын өнүгүшү, дарылоо ыкмалары жана түрдүү дарылардын колдонулушу жөнүндө маалымат берет. Мисалы Айтолду ооруп калганда дарыгерлер ага кан алууну сунуштаган. Кээ бир доктурлар иринди кетириүүчү дарыны ичүүнү сунуштаган. **Mitridus** – татаал курамы бар дары, ал жаратуучусунун атынан аталган. Бул медициналык термин метонимиянын негизинде калыптанып, жалпы атка айланган. Байыркы түрк сөздүгүндө «**Mitridus**» (митридуc) дары арарлашмасынын аты деп түшүндүрүлөт [6, с.338]. **Ögit** шафранга бир нече түрдүү ингредиенттерди кошкп даярдалган дары. Дары чөптөрдөн жасалып, тамак сиңирүүсүнө жардам берет.

Жусуп Баласагын байыркы Грециянын жана орто Азиянын атактуу окумуштуулары сыяктуу эле аалам төрт элементтен – чөптөн, суудан, абадан, жерден же ысык, муздак, нымдуу жана кургактан турат деген көз карашты ортого салат. Ал ошондой эле адамдардын ден соолугуна, жашына жараша тамактануусуна жана дене тарбиясына

байланыштуу баалуу маалыматтарды берет. Адам жашына жараша иш кылып, тамак-аштын түрлөрүн тандап, денесин суу менен тазалап, көнүгүүлөрдү жасап машыгуусу оорулардын алдын алуу зарылчылыгын айтат. Мүмкүн болсо, оорулуу өз оорусун дары-дармек менен эмес, диета менен дарылоого аракет кылуусу керектигин белгилейт. Тамакты көп жеген адам көп ооруларга чалдыгаарын жана бул идея бүгүнкү күндө да күчүндө экендигин айткан. Көп жеген адамдын сиңирүүсү бузулуп, ден соолугу начарлайт. «Кутадгу билигдеги» медициналык терминдер жана медицинага байланыштуу түшүнүктөрдү билдирген сөздөр Абу Али Ибн Синанын илимий мурасынын жана салттуу медицинанын жетишкендиктери астында калыптанган деп айтууга болот.

Антропонимдер

Антропонимдер – пайгамбарлардын ысымдары, халифтердин аттары, башкаруучулардын аттары, чыгармадагы каармандардын аттары, оуянын аты менен берилет. Исламдын пайгамбары **Мухаммед** – элдин башчысы, ал баарына көз, элдин чырагына салыштырылат. «Кутадгу билигде» Мухаммед пайгамбар арабча Хабиб «сүйүктүү» сыпаты менен урматталат. **Иса** – пайгамбар исламдан мурун өткөн пайгамбар. Анын өлгөндөрдү тирилтүү жөндөмү чагылдырылган. Адилет саясат жүргүзгөн. **Нух** – пайгамбар исламдан мурун өткөн легендарлуу пайгамбар. **Муса** – иудейлердин пайгамбары. **Сулайман** пайгамбар исламдан мурун өткөн **Дөөт** пайгамбардын уулу. Анын дөөлөргө, канаттууларга, перилерге бийлик кылган сыпаты сүрөттөлөт. «Кутадгу билигде» халифалар «төрт таза дос» деп аталат. Төрт дос исламды биринчилерден болуп кабыл алган. Жусуп Баласагын пайгамбарлардын, өкүмдарлардын, жалпы эстеликтеги дам аттары менен алардын ишмердүүлүгүн, дүйнөдө болуп жаткан окуяларга баа берип, мезгилдин өткөөлдүгүн, адилеттүүлүктүн, акылмандуулуктун, жакшылыктын түбөлүктүүлүгүн баса белгилеген. Жусуп Баласагын пайгамбарлардын жана өкүмдарлардын ишмердүүлүгүн көрсөтүү менен дүйнөдө болуп жаткан окуяларга баа берип, дүйнөнүн өткөөлдүгүн, адилеттүүлүктүн, акыл-эстин, жакшылыктын туруктуулугун баса белгилеген.

Тамак-аш жана суусундуктардын аталышы

«Кутадгу билиг» текстинде дан азыктары, тамак аттары, суусундуктардын аттары 30 ашык аталыштар колдонулат: арпа, буудай, үрөн, кебек, таттуу, кант, шарап, шире, ж. б.

Шире – жүзүм ширеси, муздак суусундук дегенди билдирет. Жүзүм ширесин даярдоодо шарапчылардан этияттык, тазалык, чынчылдык талап кылынары баса белгиленген. Алар өз милдеттерине жооп бериши керектиги белгиленет.

Gimiz/кымыз, süit/сүт, gurut/курут, уау/май мал чарба азыктарынын аттары. **Кымыз** – бээнин сүтүнөн атайын идиштерге ачытып даярдалган жеңил сергитерлик дарылык суусундук. Бул кымыз биотехнологиялык процесси биздин ата-бабаларыбыздын тарыхында эзелтен эле жасалганынан кабар берет. Курут – сүзмөнү жангактай тоголоктоп, кунго 2-3 күн кургатуу жолу менен жасалган тамак.

Ошондой эле «Кутадгу билигде» **астронимдер** активдүү колдонулат: Тараза жылдыз, Юпитер, Сатурн, жаачы, Меркурий, Марс ж. б.

Адамдык оң сапатты билдирген лексикалар: боорукер, эр жүрөк, таза, чынчыл, чебер, жөндөмдүү, акылдуу ж. б. өтө көп берилген.

Адамдын терс сапатын туюнткан атоолор: куу, жалаачы, ичи кара, ушакчы, айлакер, саран, эзүүчү, зордукчул ж. б.

Кыймыл-аракетти туюндуруучу лексикалар: жашоо, аралашуу, дарылоо, басуу, баруу, келүү, өкүнүү, акылдуу болуу ж. б. өтө арбын.

Абстракттуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: тарбия, окуу, ден соолук, адилет, арман, кайгы, кубаныч ж. б.

Сын атооч сөздөр: ак, сары, кызыл, ала, көк, жашыл, күрөң, кызгылт ж. б.

Сан атоочтор жана өлчөм маанилери: беш, алтымыш, төрт, жүз, кырк, бир ууч, бир агым, сан жылдыз, эсеп жеткис ж. б.

Топонимдер: Кашгар, Кытай, Баласагын, Түркстан, Күз Ордо ж. б.

Этнонимдер: чигил, ягма, чин, мачин, кытай, кыргыз ж. б.

Зоонимдер: аюу, арстан, карышкыр, бөрү, шумкар, барс, короз, түлкү, төө, каз, өрдөк, жылан, чымчык ж. б.

Фитонимдер: тикенек, бадал, бутак, чечек, дарак, кайың, каранфуль, роза ж. б.

Гидронимдер: дарыя, деңиз, булак, суу ж. б.

Пайдалуу кендер: алтын, күмүш, жез, асыл таш, темир ж. б.

Соматикалык атоолор: баш, моюн, бел, тулку, дене, кол, кулак, тырмак, бармак, жүрөк, көз ж. б.

Мезгилдик маанилер: таң, кеч, күндүз, түштө, эртең менен, таңга маал ж. б.

Уй тиричилик буюмдары: кийиз, күзгү, туштук, төшөк, дастаркон ж. б.

Илимий аталыштар: геометрия, математика, химия, астрономия, эсептөө ж. б.

«Кутадгу билиг» лексикасындагы тематикалык топтор караханиддердин жана эски түрк доорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүн, фонетикалык өзгөрүүлөрүн, семантикалык процесстерин чагылдырат. Жалпысынан алганда, кыргыз тилинин тарыхын изилдөөгө байланышкан өткөн мезгилдин тарыхый жазма эстеликтери «Кутадгу билигдин», «Дивани лугат-ат түрктүн» лингвистикалык жагдайларын жана түрдүү багыттарда салыштырып изилдөө эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Бул баалуулуктар аркылуу «тил улутту аныктоочу негизги символдордун бири» экендиги аныкталат. «Кутадгу билигде» колдонулган лексикалык бирдиктер кыргыз тилинин сөздүк корундагы атоолор менен айрым фонетикалык жагдайлар гана болбосо дал келет. Байыртан келе жаткан элдик тилибиз улуттун сыймыгы жана ал бардык доорлордо колдонулуп келет!

Колдонулган адабияттар

1. Арзиев Р. Лексико-стилистические особенности языка поэмы «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба: дисс. ... филол. наук. – Алма-Ата, 1991.
2. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу билиг»: автореф. дисс. ... филол. наук. – Ташкент, 1962.
3. Содиков К. «Кутадгу билигдин» уйгур арибиндеги герат көчүрмөсү. – Ташкент, 2010.
4. Касиева А. Антропоморфная метафора в поэме «Кутадгу билиг» и особенности перевода ее на английский язык // *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, sayı: 15, s. 142.
5. Абдужаббарова Ф. «Кутадгу билигдеги» адамдын өзгөчөлүгүн билдирген лексика. – Ташкент, 2011.
6. Абдразакова Г.Ш. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасынын семантикасы жана текст катары уюшулушу: автореф.дисс. ... – Бишкек, 2010.

7. Жүсүп Хас Ажып. Кут даарытар билим (Кутадгу билиг) Которгон Турганбай Кылычбек, Норуз Үсөнаалы. Шинжяң эл басмасы.
8. Древнетюркский словарь. – Ленинград., 1969, с.584.